

ศิลปะร่วมสมัยของไทยในมหกรรมศิลปะนานาชาติ เวนิส เบียนนาเล่

หัสภพ ตัฒนหาเมฆ

บัณฑิตสาขาทัศนศิลป์ คณะจิตรกรรมประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

คำสำคัญ ศิลปะร่วมสมัย เวนิสเบียนนาเล่ ศาลาไทย การจัดวางแบบสัมพันธ์กับพื้นที่

บทคัดย่อ

มหกรรมศิลปะนานาชาติ เวนิส เบียนนาเล่ ถือเป็นมหกรรมทางศิลปะที่ยิ่งใหญ่ เป็นที่ยอมรับจากผู้คนในวงการศิลปะร่วมสมัยว่าเป็นสุดยอดมหกรรมศิลปะที่มีความสำคัญ มีชื่อเสียง และมีประวัติศาสตร์ความเป็นมายาวนานที่สุดในโลก การได้รับเชิญให้ร่วมแสดงผลงานของศิลปินไทยจึงเป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจในแง่ของการส่งเสริมความก้าวหน้าและพัฒนาการในวงการศิลปะร่วมสมัยไทยให้เจริญรุดหน้าทัดเทียมนานาชาติอารยประเทศได้อีกทางหนึ่ง

1 ความเป็นมาและความสำคัญ

มหกรรมศิลปะนานาชาติ เวนิส เบียนนาเล่ ถือเป็นนิทรรศการแสดงผลงานศิลปะที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในโลก โดยมีจุดเริ่มต้นมาจากแนวความคิดเกี่ยวกับความพยายามที่จะสร้างให้เกิดการรวมตัวของกลุ่มศิลปินที่มีความสามารถและมีชื่อเสียงในประเทศแถบทวีปยุโรปตั้งแต่ตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 แนวความคิดของการรวมกลุ่มเพื่อจัดแสดงผลงานเช่นนี้ นับเป็นการแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของศิลปินแต่ละชาติที่ต้องการบ่งบอกความเป็นผู้นำในโลกศิลปะ รวมทั้งยังเป็นการสร้างบทบาทของศูนย์กลางกระแสนศิลปะแห่งยุคสมัยอีกด้วย

1st International Art Exhibition of the City of Venice หรือ เวนิส เบียนนาเล่ ครั้งที่ 1 จัดขึ้นในปี พ.ศ. 2438 ได้เชิญศิลปินจากประเทศเบลเยียม อังกฤษ ออสเตรีย เดนมาร์ก เยอรมนี ฝรั่งเศส ฮอลแลนด์ รัสเซีย สเปน สวีเดน และนอร์เวย์ มาร่วมจัดแสดงผลงานในอาคารท่ามกลางสวนจาร์ดีนี (Giardini) ซึ่งเป็นสวนสาธารณะขนาดใหญ่ริมทะเล มีผู้สนใจเข้าร่วมชมงานกว่าสองแสนคน และในการจัดงานครั้งต่อๆ มาก็มีจำนวนผู้ชมงานเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ยกเว้นในช่วงก่อนและหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2457-2461) และสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2482-2488) เท่านั้นที่จำนวนผู้ชมงานลดลง จนคณะผู้ดำเนินงานจำเป็นต้องงดการจัดงานเนื่องจากความวุ่นวายของสถานการณ์โลก

เวนิส เบียนนาเล่ จัดแสดงนิทรรศการโดยเชิญศิลปินจากนานาประเทศมาร่วมแสดงผลงานศิลปกรรมอย่างต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลากว่า 116 ปี ท่ามกลางสถานการณ์ต่างๆ มากมายในโลกที่มีผลกระทบต่อความเคลื่อนไหวและรูปแบบการจัดแสดงผลงานศิลปะ ระบบเศรษฐกิจ สงคราม เทคโนโลยี ฯลฯ หลายสิ่งหลายอย่างเหล่านี้เป็นปัจจัยที่ขับเคลื่อนให้กระแสนิยมความสนใจในหลากหลายมิติมีความเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด ศิลปินมากมายจากหลายประเทศได้รับความสนใจได้รับการเชื้อเชิญอย่างเปิดกว้างมากขึ้นเรื่อยๆ โดยมีทั้งรูปแบบการสร้างงานศิลปะตามกระแสนิยมที่เปี่ยมบานในช่วงหนึ่ง หรือการยึดถือรูปแบบการสร้างงานแบบดั้งเดิม กระทั่งความพยายามที่จะสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ให้เกิดขึ้นในวงการศิลปกรรมระดับโลกอยู่เสมอ

สำหรับประเทศไทย งานเวนิส เบียนนาเล่ เริ่มเป็นที่รู้จักของชาวสยามในสมัยนั้น เมื่อปี พ.ศ. 2440 ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งแรก โดยเสด็จเยือนประเทศอิตาลีเป็นประเทศแรกเพื่อทอดพระเนตรสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม และได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรงานเวนิส เบียนนาเล่ ซึ่งจัดขึ้นเป็นครั้งที่ 2 ขณะนั้นเป็นช่วงเวลาที่งานศิลปะยุคอิมเพรสชันนิสม์ (Impressionism) กำลังเฟื่องฟูในยุโรป ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2449-2450 ก็ได้เสด็จทอดพระเนตรงานเวนิส เบียนนาเล่ ซึ่งจัดขึ้นเป็นครั้งที่ 5 อีกครั้ง ขณะนั้นเป็นช่วงเวลาที่

ศิลปะแบบโพสต์-อิมเพรสชันนิสม์ (Post-Impressionism) นีโอ-อิมเพรสชันนิสม์ (Neo-Impressionism) และอาร์ต นูโว (Art Nouveau) กำลังได้รับความนิยมในยุโรป แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิยมในงานศิลปะแบบ Academic จึงทรงเลือกซื้องานศิลปะในแนวนี้นี้จำนวนมากกลับมายังประเทศไทย

การเสด็จเยี่ยมชมหลายประเทศในยุโรปประกอบกับพระราชนิยมในศิลปะ ส่งผลต่อพัฒนาการของวงการศิลปกรรมเมืองไทย ซึ่งแต่เดิมมีรูปแบบเด่นชัดในการสร้างสรรค์ศิลปะเพื่อพุทธศาสนาและเจ้าขุนมูลนาย หรือที่เรียกว่า ศิลปะเพื่อวัดกับวัง ให้คลี่คลายมาสู่การสร้างสรรค์ศิลปะอย่างมีแบบแผนตามหลักสากล (Academic art) โดยเริ่มจากการว่าจ้างนายช่าง จิตรกร ประติมากร และสถาปนิกจากหลายชาติในยุโรป เช่น อิตาลี เยอรมนี ฯลฯ มารับราชการทำงานด้านการออกแบบก่อสร้างพระราชวังหรืออาคารสำคัญๆ ในประเทศไทย ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้จึงกลายเป็นรากฐานให้ประเทศไทยมีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกับงานเวนิส เบียนนาเล่ ในระดับประวัติศาสตร์ เมื่อศิลปินอิสระของไทยหลายคน เช่น มณฑิธร บุญมา และฤกษ์ฤทธิ ตีระวนิช เริ่มได้รับเชิญให้เข้าร่วมแสดงผลงานในเวนิส เบียนนาเล่ แนวความคิดของการเข้าร่วมเป็นประเทศสมาชิกอย่างเป็นทางการ เพื่อจัดแสดงผลงานศิลปะร่วมสมัยจากประเทศไทยในศาลาไทยก็มีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น ประกอบกับความร่วมมือจากหลายฝ่ายทั้งในส่วนของภาครัฐและเอกชน ส่งผลให้ประเทศไทยได้เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของงานเวนิส เบียนนาเล่ ในช่วง 10 ปี ที่ผ่านมา (พ.ศ. 2546-2555)

2 ศิลปินไทยที่ได้รับเชิญเข้าร่วมแสดง

ศิลปินไทยที่เคยได้รับเชิญให้เข้าร่วมแสดงผลงานในเวนิส เบียนนาเล่ 4 คน คือ มณฑิธร บุญมา ฤกษ์ฤทธิ ตีระวนิช คามิน เลิศชัยประเสริฐ และสุรสิทธิ์ กุศลวงศ์ ต่างเป็นศิลปินที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักและเป็นที่ยอมรับในระดับนานาชาติ เห็นได้จากความสนใจของภัณฑารักษ์ชาวต่างชาติที่ให้ความสนใจและเชิญให้ศิลปินทั้ง 4 คน เข้าร่วมแสดงผลงานในนิทรรศการ โดย มณฑิธร บุญมา ศิลปินไทยผู้ล่วงลับที่เคยได้รับเชิญให้เข้าร่วมแสดงผลงานในมหกรรมศิลปะนานาชาติ เวนิส เบียนนาเล่ ครั้งที่ 45 เมื่อปี พ.ศ. 2536 เข้าร่วมแสดงผลงานในนิทรรศการ In Between: National Internationalism and International Nationalism ซึ่งเป็นหนึ่งในนิทรรศการย่อย ของงานเวนิส เบียนนาเล่ จัดแสดงผลงานชื่อ Homage to a Man who tries to Push his Identity out ประกอบด้วยรูปถ่ายของช่างปั้นหม้อที่จังหวัดเชียงใหม่ วางอยู่กับรูปหล่อกำมือของช่างปั้นหม้อที่ทำจากดินเผา

ฤกษ์ฤทธิ ตีระวนิช เป็นศิลปินที่ได้รับเชิญให้ร่วมแสดงผลงานในนิทรรศการ Aperto 93 ใน

มหกรรมศิลปะนานาชาติ เวนิส เบียนนาเล่ ครั้งที่ 45 เมื่อปี พ.ศ. 2536 เขานำเสนอผลงานชื่อ Untitled: 1271 ประกอบด้วยกิจกรรมการทำถ้วยเดียวเรือแจกฟรีให้กับแขกที่มาร่วมงานในพิธีเปิดนิทรรศการ และภายหลังจากพิธีเปิดนิทรรศการ ก็ได้จัดวางเรือสแตนเลสและข้าวของอุปกรณ์ในการทำถ้วยเดียวเรือไว้ในห้องแสดงงานในฐานะวัตถุทางศิลปะของศิลปิน

คามิน เลิศชัยประเสริฐ ได้รับเชิญให้เข้าร่วมแสดงผลงานในงาน เวนิส เบียนนาเล่ ครั้งที่ 50 เมื่อปี พ.ศ. 2546 ในนิทรรศการ Utopia station โดยนำเสนอผลงานประติมากรรมกระดาษ (Papier-mâché) ชื่อ Buddha, 2003 ที่สร้างด้วยธนบัตรปะติดกันเป็นรูปทรงพระพุทธรูป ขณะที่ สุรสิทธิ์ กุศลวงศ์ ได้รับเชิญให้เข้าร่วมแสดงผลงานในงาน เวนิส เบียนนาเล่ ครั้งที่ 50 เมื่อปี พ.ศ. 2546 เช่นเดียวกัน ในนิทรรศการ Z.O.U. - Zone of Urgency สุรสิทธิ์นำเสนอผลงานศิลปะจัดวางชื่อ Oxygen Room (Breathing Beauty), 2003 ประกอบด้วยโซฟาสีแดง ถังออกซิเจน สายออกซิเจน จัดวางในห้องสี่เหลี่ยมที่สร้างขึ้นจากโครงไม้และพลาสติกใส

เมื่อพิจารณาถึงรูปแบบการสร้างสรรค์ผลงานของศิลปินในกลุ่มนี้จะเห็นว่า ลักษณะของผลงานทั้งหมดเป็นผลงานเชิงแนวคิด (Conceptual art) ที่ศิลปินสร้างขึ้นเพื่อให้รูปแบบและการจัดวางผลงานสอดคล้องกับแนวคิดหลักของนิทรรศการแสดงแบบรวมกลุ่มหลายศิลปิน ศิลปินมีหน้าที่สร้างสรรค์ผลงานศิลปะเพียงอย่างเดียว ส่วนรายละเอียดของการจัดนิทรรศการซึ่งหมายรวมถึงการขนส่ง การติดตั้ง หรือการบริหารจัดการทั้งหมดจะเป็นหน้าที่ของภัณฑารักษ์และเจ้าหน้าที่ผู้ประสานงาน

การจัดแสดงผลงานของศิลปินไทย ก่อนที่ประเทศไทยจะเข้าร่วมเป็นประเทศสมาชิกในมหกรรมศิลปะนานาชาติ เวนิส เบียนนาเล่ เกิดขึ้นจากการเชื้อเชิญศิลปินอิสระของไทยโดยภัณฑารักษ์หลักและภัณฑารักษ์ร่วมของแต่ละนิทรรศการ สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความสามารถอันเป็นที่ยอมรับในระดับนานาชาติของศิลปินไทยทั้ง 4 คนที่ได้รับเชิญไปร่วมแสดงงาน อีกทั้งยังบ่งชี้ถึงความสนใจของบุคลากรทางด้านศิลปะร่วมสมัยระดับสากลที่ให้ความสำคัญกับผลงานของศิลปินไทยในระดับหนึ่ง ซึ่งแน่นอนว่าย่อมเป็นผลดีกับพัฒนาการและความก้าวหน้าของวงการศิลปะร่วมสมัยในประเทศไทย รวมทั้งยังส่งผลในเชิงกระตุ้นและสร้างกระแสการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะร่วมสมัยของศิลปินไทยให้เจริญก้าวหน้า ทัดเทียมนานาชาติอารยประเทศ

ในทางตรงกันข้าม การจัดแสดงผลงานในศาลาไทยเมื่อประเทศไทยได้รับเชิญให้เข้าร่วมเป็นประเทศสมาชิกในงาน เวนิส เบียนนาเล่ จะเริ่มต้นจากการคัดเลือกศิลปิน ภัณฑารักษ์ และทีมงาน โดยมีสำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย กระทรวงวัฒนธรรม เป็นหน่วยงานหลักที่รับผิดชอบเรื่องนี้ การคัดเลือกศิลปินและภัณฑารักษ์ในศาลาไทยครั้งที่ 1-4 ใช้ระเบียบวิธียื่นประกวดโครงการศิลปกรรมจากภัณฑารักษ์ ส่วนการคัดเลือกศิลปินและภัณฑารักษ์ในศาลาไทยครั้งที่ 5 ใช้วิธีการเลือกจากรายชื่อศิลปินที่ได้รับรางวัลศิลปาธร (สาขาทัศนศิลป์) ปี พ.ศ. 2554

การคัดเลือกภัณฑารักษ์และศิลปิน ตลอดจนการบริหารจัดการนิทรรศการในศาลาไทยทั้ง 5 ครั้งที่ผ่านมา เปรียบเสมือนการคัดเลือกทูตทางวัฒนธรรม เพื่อนำเอาศิลปะร่วมสมัยและเอกลักษณ์ของความเป็นประเทศไทยไปนำเสนอให้ปรากฏบนเวทีศิลปะระดับนานาชาติ การบริหารจัดการ การสร้างสรรค์ผลงาน และขับเคลื่อนความต่อเนื่องของศาลาไทย จึงนับเป็นปัจจัยหลักประการหนึ่งที่จะส่งเสริมความก้าวหน้าของวงการศิลปกรรมเมืองไทยในเวทีระดับนานาชาติให้พัฒนาเพิ่มมากขึ้นได้ ท่ามกลางความหลากหลายของแนวคิดในการสร้างสรรค์ศิลปะ ปัญหาอุปสรรค และรายละเอียดในการทำงานแตกต่างกันไปตามเงื่อนไขและปัจจัยแวดล้อม

3 ศาลาไทยในเวนิสเบียนนาเล่

ศาลาไทย ครั้งที่ 1 จัดแสดงเมื่อปี พ.ศ. 2546 ในนิทรรศการ Dreams and Conflicts (ฝันกว้าง กลาง ขัดแย้ง) นำเสนอผลงานของ ธวัชชัย พันธุ์สวัสดิ์, กมล เผ่าสวัสดิ์, มานิต ศรีวานิชภูมิ, มนตรี เดิมสมบัติ, ไมเคิล เขาวนาสัย, วสันต์ สิทธิเขตต์ และสาครินทร์ เครืออ่อน โดยมีกนิษฐ์ โปษยานนท์ ทำหน้าที่ภัณฑารักษ์และผู้จัด นำเสนอผลงานของศิลปิน 7 คน ซึ่งต่างก็สร้างสรรค์ผลงานด้วยแนวความคิดของตนเอง ภาพรวมของนิทรรศการจึงเป็นเสมือนการจัดแสดงงานของกลุ่มศิลปินที่มีความหลากหลายทั้งทางด้านเนื้อหาเรื่องราวและรูปแบบการนำเสนอ เช่น ภาพถ่าย วิดีโออาร์ต และศิลปะการแสดงสด (Performance) ฯลฯ ณ พื้นที่ว่างมุมหนึ่งในสวนเจียร์ดินี่

แนวความคิดในการจัดสร้างศาลาไทย ครั้งที่ 1 ที่กนิษฐ์ โปษยานนท์ เลือกมานำเสนอ คือ แนวคิดของ คนพลัดถิ่น หรือ เชมรอพยพ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการเตรียมงานท่ามกลางปัญหาและอุปสรรคเกี่ยวกับการเดินทาง การขนส่ง และการใช้ชีวิตในดินแดนต่างถิ่น ตัวศาลาไทยก็มีลักษณะของเดินที่ผ้าใบมากกว่าการเป็นศาลาจริงๆ ซึ่งในแง่หนึ่งก็เปรียบเสมือนสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นอัตลักษณ์ของประเทศไทยในรูปแบบของพาวลิเลียนจากประเทศไม่ร่ำรวย เงินทุนต่ำ อาศัยความเป็นพื้นถิ่นหรือพื้นบ้าน เช่น การเล่นดนตรี รำวง ทำอาหารเลี้ยงแจกฟรี การนวดแผนไทย หรือการปู่เสื่อล้อมวงนั่งกินข้าวร่วมกัน มานำเสนอภายใต้บริบทของศิลปะร่วมสมัย เงื่อนไขในการสร้างศาลาไทยที่มีข้อจำกัดทั้งในเรื่องงบประมาณ บุคลากร และระยะเวลา ทำให้นิทรรศการในครั้งนั้นดูเหมือนจะกลายเป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นด้วยศิลปะการแสดงสดและศิลปะแบบให้บริการ ในฐานะสัญลักษณ์ของการเข้าร่วมเป็นประเทศสมาชิกในงานเวนิส เบียนนาเล่ ครั้งแรกของประเทศไทย อย่างไรก็ตาม ศาลาไทยที่จัดขึ้นครั้งแรกนี้ก็ได้รับการกล่าวถึงในแง่ของการสร้างความน่าสนใจให้กับประเทศไทยในสายตานานาชาติ

ศาลาไทยครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2548 นำเสนอนิทรรศการ Those dying wishing to stay, Those

living preparing to leave (คนตายอยากอยู่ คนอยู่อยากตาย) จัดแสดงผลงานของสองศิลปิน คือ มณฑิรา บุญมา และอารยา ราษฎร์จำเริญสุข ณ โบสถ์ซาน ฟรานเชสโก เดลลา วินญา (Convento San Francesco della Vigna) โดยมีปัญญา วิจินธนสาร, สุธี และลักขณา คุณาวิ ขยานนท์ ทำหน้าที่ภัณฑารักษ์ ขณะที่อนันท์ ไปษยานนท์ ทำหน้าที่ผู้จัด นำเสนอผลงานของ ศิลปิน 2 คน ที่สร้างสรรค์ผลงานด้วยแนวความคิดแตกต่างกัน แต่มีความเชื่อมโยงต่อกันภายใต้ บริบทของสถานที่ ผลงานของมณฑิรา บุญมา ซึ่งเสียชีวิตไปแล้ว มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเยียวยา รักษาทั้งกายและใจของมนุษย์ ส่วนผลงานของอารยา ราษฎร์จำเริญสุข ที่สร้างขึ้นใหม่เพื่อจัด แสดงในงานนี้โดยเฉพาะก็มีเรื่องราวเกี่ยวกับการปลอมคนตาย และได้รับแรงบันดาลใจส่วน หนึ่งมาจากโบสถ์กับหลุมฝังศพในสถานที่จัดงาน ผลลัพธ์ของนิทรรศการจึงมีความเป็นเอกภาพ จากการรวมผลงานของสองศิลปินที่ได้รับความนิยมขึ้นจากบุคลากรในวงการศิลปะนานาชาติ

บรรยากาศในศาลาไทยครั้งที่สอง ซึ่งหลอมรวมขึ้นจากบริบทของโบสถ์คริสต์ หลุมฝังศพเก่าแก่ ศิลปะจัดวางที่ว่าด้วยการบำบัดร่างกายและจิตใจในเชิงพุทธปรัชญาของมณฑิรา และวิถีโออาร์ต ที่ว่าด้วยความตายของอารยา นับเป็นหนึ่งในนิทรรศการที่ได้รับการจัดแสดงอย่างมีเอกภาพ เรื่อง รวเนื้อหาในผลงานของศิลปินทั้งสองสอดคล้องกัน อีกทั้งยังกลมกลืนกับบรรยากาศของสถานที่ แสดงงาน ถือได้ว่าประสบความสำเร็จและได้รับการกล่าวขวัญในระดับที่น่าพึงพอใจ เห็นได้จาก บทความ บทวิจารณ์ และเสียงตอบรับจากภัณฑารักษ์ ศิลปิน นักเขียน และสื่อมวลชนชาวต่าง ชาติ ซึ่งให้ความสนใจและกล่าวชื่นชมนิทรรศการในครั้งนั้นอย่างยิ่ง

ศาลาไทยครั้งที่ 3 จัดแสดงนิทรรศการ Globalization... Please Slow Down (เชิญคุณก่อน...ขอ หยุดคิด) ณ อาคารเก่าแก่แห่งหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่เยื้องกับสถานีรถไฟซานต้า ลูเชีย (Santa Lucia) เลข ที่ 556 ย่านซานตา โครเช (Santa Croce) นำเสนอผลงานของอำมฤตย์ ชูสุวรรณ และนิพนธ์ โอฬารนิเวศน์ โดยมีกิตติ์ สنجด เป็นภัณฑารักษ์ และอนันท์ ไปษยานนท์ เป็นผู้จัด พื้นที่ของ ห้องนิทรรศการถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนเท่าๆ กันตามแนวยาว เพื่อจัดแสดงผลงานของสองศิลปิน ที่มีแนวความคิดแตกต่างกัน กล่าวคือ ผลงานของอำมฤตย์ สร้างสรรค์ด้วยแนวคิดเชิงปรัชญาของ พุทธศาสนาที่ว่าด้วยการตระหนักรู้ในความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง โดยการใช้เม็ดทรายเป็นสัณ ฐานของสิ่งที่ไม่เปลี่ยนรูปแม้จะสิ่งใดมากระทบ ด้วยความหมายว่า เม็ดทรายเป็นสสารที่คงที่ แม้จะถูกเหยียบย่ำอย่างไรก็ไม่เปลี่ยนแปลง สิ่งที่เปลี่ยนคือรูปทรงของกองทราย ผืนทราย หรือ ขยายหด แต่ตัว “เม็ด” ของทรายมิได้เปลี่ยนรูปตามไปด้วย ขณะที่ผลงานของนิพนธ์ สร้างสรรค์ ขึ้นจากแนวคิดที่ว่าด้วยอัตลักษณ์ของผู้คน ชุมชน หรือท้องถิ่นตามสภาพภูมิศาสตร์ ซึ่งกำลังถูก กลืนกินไปในกระแสโลกาภิวัตน์ อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางความเหมือนและความต่างของรายละเอียด ผลงานทั้งสองชุดก็ถือได้ว่าเป็นการผสมผสานรวมของผลงานที่สร้างเอกภาพให้กับนิทรรศการในศาลา ไทยครั้งนี้ และได้รับความสนใจเป็นอย่างดีจากผู้ชมรวมถึงสื่อมวลชนนานาชาติ

ศาลาไทยครั้งที่ 4 จัดแสดงนิทรรศการ Gondola al Paradiso Co.,Ltd. (นาวาสู่สวรรค์ กัมปะนี) ณ อาคารเก่าแก่แห่งเดิมที่ตั้งอยู่เยื้องกับสถานีรถไฟซานต้า ลูเชีย (Santa Lucia) เลขที่ 556 ย่าน ซานตา โครเช (Santa Grace) โดยมีถาวร โกอุดมวิทย์ เป็นภัณฑารักษ์ และอำมฤทธิ์ ชูสุวรรณ ทำหน้าที่ภัณฑารักษ์ร่วม ขณะที่อินันท์ โปษยานนท์ ยังคงทำหน้าที่ผู้จัด นำเสนอผลงานของ สาครินทร์ เครืออ่อน, ไมเคิล เขาวนาศัย, สุดศิริ ปุ้ยอ็อก, ศุภร ชูทรงเดช และวันทนี ศิริพัฒนานันทกุล ผลงานของทั้งศิลปิน 5 คน ประกอบด้วยโครงการศิลปะที่หลอมรวมแนวความคิดเกี่ยวกับโฆษณาชวนเชื่อ และอัตลักษณ์ของความเป็นไทยซึ่งศิลปินทั้งหมดร่วมกันสร้างสรรค์ ความเป็นตัวตนของศิลปินแต่ละคนจึงถูกละลายให้หลงเหลือแต่เพียงรายละเอียดเล็กน้อยที่สามารถแสดงตัวตนของศิลปินทั้งหมด

ผลงานในนิทรรศการ Gondola al Paradiso Co.,Ltd. สร้างขึ้นด้วยแนวความคิดเกี่ยวกับโฆษณาชวนเชื่อที่บิดเบือนความเป็นจริงไปจากการรับรู้ของผู้คน และประเด็นของการตั้งคำถามว่า ศิลปะคืออะไร ห้องแสดงงานถูกออกแบบให้เป็นเหมือนสำนักงานบริษัทเก่าๆ มีโต๊ะเก้าอี้และเครื่องใช้สำนักงาน มีการใช้โปสเตอร์ กล่องไฟ (light box) นาฬิกา วิทยุ แผ่นป้าย แผนที่ และสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทต่างๆ เป็นเครื่องมือในการแสดงออกถึงภาพลักษณ์ที่ชาวต่างชาติมีต่อคนไทย และในทางกลับกันก็เป็นเหมือนภาพลักษณ์ที่คนไทยมีต่อตนเอง แม้ว่าการบริหารจัดการศาลาไทยในครั้งนี้จะมีอุปสรรคสำคัญจากความล่าช้าตลาดเคลื่อนไหวของการขนส่ง หากแต่ผลสัมฤทธิ์ของนิทรรศการก็ยังอยู่ในระดับที่น่าพึงพอใจ

ศาลาไทย ครั้งที่ 5 นำเสนอนิทรรศการ Paradiso di Navin: A Mission to Establish Navinland จัดแสดงผลงานเดี่ยวของ นาวิณ ลาวัลย์ชัยกุล โดยมีสตีเฟ่น เพตติเฟอร์ และบันฑิต จันทรโรจนกิจ ทำหน้าที่ภัณฑารักษ์ และปริศนา พงศ์ทัตศิริกุล ทำหน้าที่ผู้จัด โดยในครั้งนี้ นับเป็นงานแสดงของศิลปินเดี่ยวคนแรก ณ ศาลาไทย ในงานเวนิส เบียนนาเล่ ตัวผลงานประกอบด้วยจิตรกรรม ประติมากรรม วิทยุอาร์ต และสื่อสิ่งพิมพ์ภายใต้แนวความคิดเกี่ยวกับการท้าทายเอกลักษณ์ของความเป็นชาติ อัตลักษณ์ของเชื้อชาติ และพรมแดนทางภูมิศาสตร์ ศิลปินก่อตั้งพรรคนาวิน (Navin Party) เพื่อรวบรวมคนเชื้อนาวินจากทุกมุมของโลก ด้วยนโยบายของลัทธิเสียสละปัญหาอันมีที่มาจากแนวคิดเรื่องความเป็นชาติ สัญชาติ ความเป็นพลเมือง สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการสร้างอัตลักษณ์อันมิได้จำกัดด้วยเชื้อชาติ ภาษา หรือกรอบกฎของความเป็นชาติในบริบททั่วไป ผ่านผลงานศิลปะร่วมสมัยที่มีเทคนิคในการสื่อแสดงหลากหลาย ตัวผลงานที่จัดแสดงบางส่วนสร้างขึ้นตามเงื่อนไขของสถานที่จัดงาน ขณะที่บางส่วนเป็นผลงานที่ศิลปินนำมาใช้ประกอบเพื่อให้นิทรรศการ เกิดความสมบูรณ์มากขึ้น แนวความคิดหลักของนิทรรศการเชื่อมโยงมาจากโครงการศิลปะที่ศิลปินคิดและทำมาอย่างต่อเนื่อง ความแปลกใหม่ในตัวตนจึงไม่โดดเด่นไปกว่าชื่อเสียงของศิลปิน ที่ได้รับความสนใจจากนานาชาติอยู่แล้ว

รูปแบบผลงานของศิลปินไทยที่ได้รับคัดเลือกให้นำไปจัดแสดงในศาลาไทย มักเป็นลักษณะของศิลปะแนวความคิด (Conceptual Art) ที่อาศัยเทคนิคการจัดวางแบบสัมพันธ์กับพื้นที่ (Site-specific installation) ที่ยังคงอัตลักษณ์ความเป็นตัวของตัวเองในศิลปินแต่ละคน โดยมีการปรับเปลี่ยนหรือสร้างสรรค์ผลงานชิ้นใหม่ให้เข้ากับบริบทของสถานที่ที่แสดงงานมากขึ้น รวมทั้งยังมีลักษณะของการสร้างสรรค์ผลงานใหม่ร่วมกันของศิลปินหลายคนเพื่อจัดแสดงในศาลาไทย โดยศิลปินจะสร้างงานจากแนวความคิดหลักที่ถนัดทราบดีแล้ว และมีรูปแบบของการสร้างงานที่ต้องแก้ปัญหาที่พื้นที่ที่แสดงงานเสมอ

ศาลาไทยในงานเวนิส เบียนนาเล่ นับเป็นเวทีที่มีคุณค่าต่อพัฒนาการของวงการศิลปะร่วมสมัยในประเทศไทย ซึ่งในประเด็นนี้ อภินันท์ โปษยานนท์ ได้ให้ความเห็นไว้ว่า

ผมคิดว่าศิลปินไทยค่อนข้างประสบความสำเร็จในเวทีเวนิส เบียนนาเล่ คือ ถ้าเผื่อจะประเมินการที่เรามีบทบาทแล้วทำให้เขามีชื่อเสียงเป็นที่รู้จัก หลายคนก็ได้ประสบการณ์และได้ใช้โอกาสในเวทีนี้ ซึ่งเราอย่าลืมว่าเป็นเวทีที่ทั่วโลกเขาให้ความสนใจ เป็นก้าวกระโดดไปได้อย่างดี

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีปัญหาและอุปสรรคตลอดจนเงื่อนไขและข้อจำกัดต่างๆ หากศาลาไทยแต่ละครั้งก็ยังถือว่าประสบความสำเร็จในระดับที่น่าพึงพอใจ เห็นได้จากความสนใจของสื่อมวลชน นักเขียน นักวิจารณ์ รวมทั้งภัณฑารักษ์และบุคลากรในวงการศิลปกรรมทั้งในประเทศไทยและระดับนานาชาติหลายต่อหลายคนให้ความสนใจและกล่าวถึงผลงานของศิลปินในศาลาไทยอย่างชื่นชม มีงานเขียนบทความตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ นิตยสาร และสื่ออิเล็กทรอนิกส์เป็นภาษาไทยและภาษาต่างชาติมากมายในการจัดงานของศาลาไทยทุกครั้ง ความสนใจจากสื่อต่างชาตินี้จึงสามารถนับเป็นเครื่องการันตีถึงความสำเร็จของศาลาไทยได้ในระดับที่น่าพึงพอใจ

4 สรุป

ความสำเร็จและเสียงตอบรับจากบรรดาศิลปิน ภัณฑารักษ์ สื่อมวลชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ที่ให้ความชื่นชมต่อการจัดงานทุกครั้ง แสดงให้เห็นถึงความพยายามและศักยภาพของบุคลากรในวงการศิลปกรรมเมืองไทย ด้วยบทบาทของตัวแทนทางวัฒนธรรมบนเวทีมหกรรมศิลปะนานาชาติที่เก่าแก่ที่สุดในโลก การจัดสร้างศาลาไทยทุกครั้งที่ผ่านมาจะสามารถเป็นพื้นฐานให้ศิลปินและทีมงานชุดต่อไป สามารถเก็บเกี่ยวประสบการณ์ด้านต่างๆ มาพัฒนาให้เป็นประโยชน์ต่อศาลาไทยในอนาคต ซึ่งแน่นอนว่าย่อมจะต้องอาศัยความร่วมมือและการสนับสนุนจากรัฐบาล หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และองค์กรเอกชนที่มองเห็นคุณค่าของผลกำไรทางวัฒนธรรม เพื่อช่วยส่งเสริมศักยภาพของศิลปินไทยในโลกศิลปะสากลต่อไป

บทบาทของศิลปะร่วมสมัยของไทยในมหกรรมศิลปะนานาชาติ เวนิส เบียนนาเล่ อาจเป็นหนึ่งในก้าวของการเดินทางบนโลกศิลปะระดับโลก ซึ่งเริ่มต้นและพัฒนาไปตามกระแสความเคลื่อนไหวของศิลปะทั้งในระดับภูมิภาคและระดับโลก ความสำเร็จจากการจัดงานแต่ละครั้งย่อมสามารถให้ประสบการณ์และการเรียนรู้ใหม่ๆ แก่วงการศิลปกรรมเมืองไทย อีกทั้งยังอาจมีส่วนส่งเสริมและสนับสนุนให้ศิลปินไทยมีพัฒนาการในการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะทั้งในเชิงแนวความคิดและรูปแบบการสร้างงานได้ เปรียบเสมือนการไหลเททางวัฒนธรรมระหว่างนานาชาติให้เคลื่อนที่หมุนเวียนและส่งต่อระหว่างกัน

การจัดแสดงผลงานของศิลปินในงาน เวนิส เบียนนาเล่ ทั้งก่อนที่ประเทศไทยจะเข้าร่วมเป็นประเทศสมาชิกอย่างเป็นทางการ และการจัดสร้างศาลาไทย ถือเป็นบทบาทในระดับประวัติศาสตร์ของวงการศิลปกรรมเมืองไทยที่ควรจารึกไว้เป็นกรณีศึกษา เพื่อส่งเสริมความก้าวหน้าและพัฒนาการในวงการศิลปกรรมร่วมสมัยของประเทศไทยให้เจริญรุดหน้าทัดเทียมนานาชาติอารยประเทศได้อีกทางหนึ่ง เมื่อประสบการณ์จากการทำงานแต่ละครั้งได้รับการจดบันทึก วิเคราะห์ และถ่ายทอดสู่การรับรู้ของสังคม การทำงานที่ต่อเนื่องไปในอนาคตของศาลาไทยครั้งต่อไป จึงอาจได้รับการวางแผนและสนับสนุนอย่างเข้มแข็งมั่นคงมากยิ่งขึ้น เพื่อให้ศิลปะร่วมสมัยของไทยในมหกรรมศิลปะนานาชาติ ทั้งที่งาน เวนิส เบียนนาเล่ และที่งานอื่นๆ ทั่วโลก สามารถเป็นประจักษ์พยานถึงศักยภาพและความสามารถอันเต็มเปี่ยมด้วยอัตลักษณ์ของความเป็นไทยได้อย่างเต็มภาคภูมิต่อไปในอนาคต

ภาพที่ 1

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประทับเรือกอนโดลา ณ เมืองเวนิส ประเทศอิตาลี เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 2

ที่มา : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ไกลบ้าน, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ภาพที่ 2

มณเฑียร บุญมา, Homage to a Man who tries to Push his Identity out, สื่อผสม, 2536

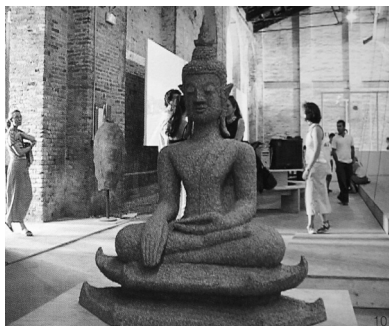
ที่มา : สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, ตายก่อนดับ: การกลับมาของมณเฑียร บุญมา, (กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2548)

ภาพที่ 3

ฤกษ์ฤทธิ์ ติระวนิช, Untitled: 1271, ขนาดปรับเปลี่ยนตามพื้นที่, สื่อผสม, 2526

ที่มา : สุธี คุณาวิชยานนท์, จากสยามเก่าสู่ไทยใหม่: ว่าด้วยความพลิกผันของศิลปะจากประเพณีสู่สมัยใหม่, (กรุงเทพฯ: บ้านหัวแหลม, 2546), 162.

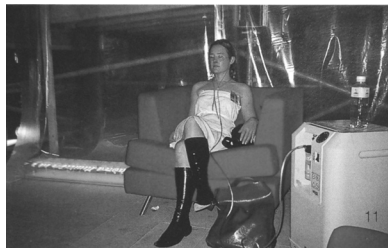

ภาพที่ 4

คามิน เลิศชัยประเสริฐ, Buddha, ปะติติกระดาศชนบัตร, 2546

ที่มา : อภินันท์ โปษยานนท์, Thai Pavilion: La Biennale di Venezia, Italia 2003 (กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2546), 7.

ภาพที่ 5

สุรสิทธิ์ กุศลวงศ์, Oxygen Room (Breathing Beauty), สื่อผสม, ขนาดปรับเปลี่ยนตามพื้นที่, 2546

ที่มา : อภินันท์ โปษยานนท์, Thai Pavilion: La Biennale di Venezia, Italia 2003 (กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2546), 7.

ภาพที่ 6

ศาลาไทยและหน้าปกสูจิบัตรศาลาไทย ครั้งที่ 1

ที่มา : อภินันท์ โปษยานนท์, Thai Pavilion: La Biennale di Venezia, Italia 2003 (กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2546), 16, 23.

ภาพที่ 7

หน้าปกสูจิบัตรศาลาไทย และบรรยากาศในศาลาไทย ครั้งที่ 2

ที่มา : สุธิ คุณาวิชยานนท์, Those dying wishing to stay, Those living preparing to leave (กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2548), 29.

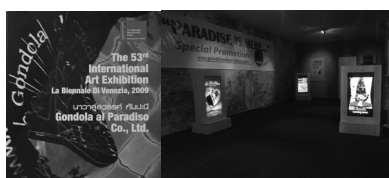

ภาพที่ 8

บรรยากาศในศาลาไทยและหน้าปกสูจิบัตรศาลาไทย ครั้งที่ 3

ที่มา : อภิศักดิ์ สนั่น, Globalization... Please Slow Down (กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2550)

ภาพที่ 9

หน้าปกสูจิบัตรศาลาไทย และบรรยากาศในศาลาไทย ครั้งที่ 4

ที่มา : หัสนพ ดั่งมหาเมฆ, Gondola al Paradiso Co., Ltd. (กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2552)

ภาพที่ 10

บรรยากาศการจัดแสดงผลงานในศาลาไทย ครั้งที่ 5

ที่มา : หัสนพ ดั่งมหาเมฆ ถ่ายเมื่อเดือนมิถุนายน 2554

บรรณานุกรม

หนังสือ

- Christopher Catling , Susie Boulton. Venice & the Veneto. London; New York: Dorling Kindersley, 1995.
- Corral, Mara de, Martinez, Rosa, La Biennale di Venezia : 51. International Art Exhibition. New York, NY: Rizzoli International Publications, 2005.
- Ernst Hans Josef Gombrich. The Story of Art. Oxford: Phaidon, 1984.
- Jean Anne Vincent. History of Art. New York: Barnes & Noble Books, 1967.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. โกลบ้าน. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
- กัจจกร สุนพงษ์ศรี. ศิลปะสมัยใหม่. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554.
- ชลูด นิมเสมอ. องค์ประกอบของศิลปะ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2553.
- จิระพัฒน์ พิตรปรีชา. โลกศิลปะศตวรรษที่ 20. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545.
- ธนาคาร ดาวันศิริ. การศึกษางานของมณฑล เทียร บุญมา และกมล เผ่าสวัสดิ์ เพื่อสร้างสรรค์งานศิลปะสะท้อนสังคม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
- ธเนศ วงศ์ยานนาวา. ศิลปะกับสภาวะสมัยใหม่ : ความขัดแย้งและลึกลับ. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์, 2552.
- ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์. ประวัติศาสตร์ศิลปะตะวันตก ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: วาดศิลป์, 2547.
- สุธี คุณาวิชยานนท์. จากสยามเก่าสู่ไทยใหม่ : ว่าด้วยความพลัดถิ่นของศิลปะจากประเพณีสู่สมัยใหม่. กรุงเทพฯ: บ้านหัวแหลม, 2546

สูจิบัตร

- _____. See Saw Seen III. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2553.
- _____. ดายก่อนดับ: การกลับมาของมณฑล เทียร บุญมา. กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2548.
- โจเซฟ อัง. สวรรค์บ้านนาถึงเวลาเก็บเกี่ยว Ripe Project: Village and Harvest Time. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2551.
- ชญาบุญตม์ ศิลปศาสตร์. From Message to Media. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยกรุงเทพ
- ลักขณา และสุธี คุณาวิชยานนท์. คนตายอยากอยู่ คนอยู่อยากตาย = Those dying wishing to stay, those living preparing to leave / มณฑล เทียร บุญมา, อารยา ราษฎร์จำเริญสุข. กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย กระทรวงวัฒนธรรม, 2548.
- อภิรักษ์ โกษะโยธิน. บันทึกประวัติศาสตร์ศิลปะ : นิทรรศการศิลปะนานาชาติเวนิสเป็นนาเล่ครั้งที่ 50 ประเทศไทย Thai pavilion : La Biennale di Venezia, Italia, 2003. กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2546.
- อิกัดดี สอนจ. Globalization... Please Slow Down. กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย, 2550.

บทความ

- Ashley Rawlings. Making Brave New Worlds. Art Asia Pacific, May-June 2009.
- Barbara A. MacAdam. 53rd Venice Biennale. Art News, summer 2009.
- Benjamin Genocchio. The Big One: Venice Conflicting Agendas : No Buzz at Venice 2003. Art Asia Pacific, Fall 2003.
- Brian Mertens. Venice Biennale 52nd International Art Exhibition : Around The World, Art Asia Pacific. May-June, 2007.
- Carina Cha. Biennale di Venezia 2005 : Spanish Duo to Direct. Art Asia Pacific, winter 2005.
- David Elliott. Art Asia Pacific. May-June, 2005.

Gregory Galligan. Thai Pavilion. Art in America, June, 2002.

Iola Lenzi. The Pioneering of Spirit. Asian Art News, September-October 2003.

John Clark. Art in The Present Tense. Asian Art News, November-December 2007.

Jonathan Thomson. Receptive Visions. Asian Art News, November-December 2007.

Khetsirin Pholdhampalit. Holiday in Navinland. The Nation, 12 June 2011.

Olivia Sand. Venice Biennale : Asian Art. Asian Art

Philip Cornwel-Smith. Art Asia Pacific. May-June 2009.

Philip Cornwel-Smith. Cinema Paradiso Singapore & Thailand Pavilion. Art Asia Pacific, May-July 2007.

Steven Henry Madoff. Venice Biennale through November 2. Art News, September 2003.

Steven Pettifor. Disturbing Narratives. Asian Art News, July-August 2009.

Steven Pettifor. Searching For Balance. Asian Art News, November-December 2009.

Steven Pettifor. Asian Art News. July-August 2009.

จักรพันธ์ ธนธีรานนท์. Happy together The 54th Venice Biennale Sees Thailand's 5th Participation with 'Paradiso Di Navin'. Art4d ฉบับที่ 183, กรกฎาคม 2554.

จิราภรณ์ วิหาว และ a team junior 8. กลุ่มเพื่อนนาวิน ศิลปินร่วมสมัยที่กำลังจะเดินทางไปเป็นตัวแทนประเทศไทย ใน นิทรรศการระดับโลก. a day ฉบับที่ 129, พฤษภาคม 2554.

ชมวรรณ วีรวิทย์. Illuminations and Navinland at The 54th Venice Biennale a Preview. Bangkok Post, 25 May 2011.

ชาจิน. 100 ปี เวนิส เบียนนาเล่. โลฟแอนด์เดคคอร์ด ปีที่ 5 ฉบับที่ 53, มกราคม 2539.

ไพศาล อีรพงศ์วิชัย. อภินันท์ โปษยานนท์ Curator ระดับ International. สีสน, ปีที่ 9 ฉบับที่ 2, ธันวาคม 2539.

รุ่งกานต์ แสงสวัสดิ์. World Art Exhibition. Grazia ฉบับที่ 023, สิงหาคม 2554.

สุธิ์ คุณาวิทยานนท์. จัดวางเม็ดทราย. ไฟน์อาร์ต ปีที่ 2 ฉบับที่ 16, ส.ค.-ก.ย. 2548.

สุธิ์ คุณาวิทยานนท์. เวนิส เบียนนาเล่ เทียบงานผ่านรูปภาพ. ไฟน์อาร์ต ปีที่ 2 ฉบับที่ 16, ส.ค.-ก.ย. 2548.

หัสภพ ตั้งมหาเมฆ. มองย้อน เวนิส เบียนนาเล่ ในหน้าประวัติศาสตร์ไทย. ไฟน์อาร์ต ปีที่ 6 ฉบับที่ 58, ส.ค.-ก.ย. 2552.

หัสภพ ตั้งมหาเมฆ. 2011 Venice Biennale International Art Exhibition. ไฟน์อาร์ต ปีที่ 8 ฉบับที่ 82, ส.ค.-ก.ย. 2554.

อุษาวดี ศรีทอง. มหาภาค. Art Square ฉบับเดือนพฤษภาคม 2554.

อำพร อรุณภาพร. เทศกาลศิลปะเมืองเวนิส ครั้งที่ 47. สารคดี ปีที่ 13 ฉบับที่ 154, ธันวาคม 2540.

อำมฤทัย ชูสุวรรณ. นิทรรศการ "เป็นทราย". ไฟน์อาร์ต ปีที่ 2 ฉบับที่ 15, มิ.ย.-ก.ค. 2548.

เว็บไซต์

<http://www.artbangkok.com>
<http://www.artgazine.com>
<http://www.dialogicexhibition.com>
<http://www.gotoknow.org>
<http://www.labiennale.org>
<http://www.nationmultimedia.com>
<http://www.navinproduction.com>
<http://www.onopen.com>
<http://www.thelandfoundation.org>

